

Ali er-Rıza'nın Veliahtlığı Meselesi (İmamiyye'nin İmamet Nazariyesine Teori-Pratik Açısından Eleřtirel Bir Yaklaşım)

Metin BOZAN*

ABSTRACT

Although the İmamiyya holds that the Imams have been appointed by God to rule the Community and that they are the complementary elements of Religion as a divinely guided persons, if the lives of the Imams are examined, some points contrary to this theory can be easily seen. As an example of this, in this article we dealt with the matter of the heirship of eighth Imam Ali al-Ridâ to the Abbasid Caliph Ma'mûn, which seems contrary to the mission undertaken by the Imams. So, we aimed to identify to what extent the points presupposed in the Imamate theory have been corresponded with the practices of Ali al-Rida. Accordingly in the article, the period of Ali al-Rida, his heirship to the Caliph Ma'mûn and the reactions to it, the explanations of Imamites about this event and its practical value are respectively discussed.

Keywords: 'Ali al-Ridâ, İmâmiyya, İmamate, İthna 'Ashariyya, Twelve Imams

GİRİŞ

İmamiyye mezhebi, nas ve tayin ile atanmış bir imamın varlığını, dinin tamamlayıcı unsuru olarak görür.¹ Onlara göre özel sıfatlar ile donatılmış,² hata ve günahlardan arınmış olan imamların görevi, insanların din ve dünya işlerini düzenlemek, onlar arasında adaletle hükmetmektir.³ Bunlar, şeriati korur ve onun hükümlerini halk arasında icra ederler.⁴ Yani imamların, Al-

* Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi. metinbozan@hotmail.com

1 Bkz. Muhammed b. Ali b. Hüseyin es-Sadûk (381/991), *Uyûnu Ahbâr-ı Rızâ*, Meşhed 1413, s. 427-28.

2 Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî (460/1067), *el-İktisâd fî mâ Yete'allaku bi'l-İtikâd*, Necef, 1979, s. 297; Muhammed Beyyûmî Mehrân, *el-İmâme ve Ehli'l-Beyt*, Beyrut, trz, I, 169.

3 Bkz. Sadûk, *Uyûnu Ahbâr-ı Rızâ*, s. 429; Tûsî, *İktisâd*, s. 297; Ebû Mansûr Ahmed b. Ali b. Ebi Talib Tabersî (VI/XII Asır), *İhticâc*, thk. Seyyid Muhammed Bakır el-Mûsevî, Meşhed 1981, s. 434; Allâme Cemâluddin Hasan b. Yusuf el-Mutahhar el-Hillî (726/1325), *Nehcu'l-Hak ve Keşfu's-Sıdk*, tkl. Aynullah el-Hasenî el-Ermevî, Kum, 1414, s. 164; Ubeydullah b. Abdullâh Sâdâbâdî (V/XI Asır), *el-Muknîa fî'l-İmâme*, thk. Şakir Şeb'î, Kum, 1414, s. 47; Muhammed Murtazâ Kâşânî (1091/1680), *İlmu'l-Yakîn*, byy., trz, I, 375; Seyyid İbrahim el-Musevî Zencânî, *Akâidu'l-İmâmiyye*, Kum, 1982 I, 77; Mehrân, I, 169.

4 Sadûk, *Uyûnu Ahbâr-ı Rızâ*, s. 429; Tûsî, Ebû Ca'fer, *Risâle fî'l-Fark beyne'n-Nebî ve'l-İmâm* (Resâilu Şeyh Tusi içinde), İran, trz, s. 112. İddialarına göre İmam, Allah'ın ve Peygamber

lah adına tüm insanları yönetme gibi zorunlu bir görevleri vardır. Bu hak ve görev, onlara Allah tarafından verilmiştir.⁵ Ancak buna rağmen başkaları iktidarı gasp etmiş ve zorla hakimiyeti ele geçirmiş olabilirler. Bu durumda imamlar, onlara karşı açık veya gizli bir şekilde mücadele etmek zorundadır. Zira Allah'ın emrine rağmen iktidarı ele geçirenler, ona karşı gelmiş birer asidirler.⁶

İmamîyye'nin çizdiği profile bakıldığında, mutlak anlamda iktidar olması; şayet olamamış ise de iktidarı zorla ele geçirenlerle mücadele etmesi gereken bir imam portresi ortaya çıkmaktadır. Acaba pratikte de böyle mi olmuştur? İmamlar, Nas ve tayin ile atanmış bir kimse misyonu ile hareket ederek buna uygun tavırlar geliştirmişler midir? Bu sorunun cevabını bulmak için, imamların pratiğini tespit etmek gerekmektedir. İşte bu çalışmada imamlara yüklenen misyona aykırı bir durum gibi görünen sekizinci imam⁷ Ali er-Rızâ'nın, Abbâsî halifesi Me'mûn'a (198-218/813-833) veliaht olmayı kabul etmesi hususu ele alınacaktır. Amacımız imamet nazariyesinde öngörülenlerin Ali er-Rızâ'nın pratiğinde ne derece gerçekleşmiş olduğunu ortaya koymaktır.

in halefidir. Dinin koruyucusu ve uygulayıcısıdır. Namaz, oruç, hac, zekat vb. imamlar tarafından helal kıldığını helal, haram kıldığını haram kılar, cezaları onun adına infaz eder (Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub b. İshak el-Kuleynî (329/940), *el-Usûlu'l-Kâfî*, tsh. Necmuddîn Âmilî, tkl. Ali Ekber Gıffârî, Tahran, 1388, I, 154; Sadûk, *Uyûnu Ahbâr-ı Rızâ*, s. 426-28; İbn Ebi Zeyneb Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim Nu'mânî (360/971), *Kitâbu'l-Ğaybe*, thk. Ali Ekber el-Ğıffârî, Tahran, trz, s. 217-18). İmamların dinin pratiği yani uygulaması için zaruri olduğuna çağdaş Şii/İmamî alimlerden bazıları da açıkça işaret etmektedirler. Humeyni bu duruma dikkat çekerek onların görevinin sadece hükümleri açıklamak değil; bu hükümlerin uygulaması yani hükümet etmek olduğunu söyler. Buna göre imam, toplumu yönetecek, kanunları bizzat uygulayacaktır (Bkz. Humeyni, *İslam Fıkında Devlet*, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul 1979, s. 23) Eminî ise imamların şeriatin koruyucusu ve tebliğcileri, İslam toplumunun komutanı ve lideri olduklarını söyler. (Bkz. İbrahim Eminî, *Dirâsetun Âmmetun fi'l-İmâme*, Kum, 1996, s. 126) İmamîyye mensupları tarafından hazırlanan "*Ehlu Beyt*" adlı ansiklopedik çalışmada da imamlar tavsif edilirken; İki buçuk asırlık bir süreçte onların prensiplerinin zulmün kötülüğü hususunda ümmeti terbiye, zalimden uzaklaşma, zulme karşı kıyam olduğu ileri sürülür. (Bkz. *Ehlu Beyt; Makâmuhum, Menhecuhum ve Mesâruh*, Heyet, İran 1992, s. 127-33).

- 5 Garîfî ise imamların siyasi liderliğe büyük önem verdiklerini, Ali'nin Ğadir-i Hum'a atıfta bulunarak sürekli siyasi hakkın talep ettiğini söyler (Bkz. Abdullah Garîfî, *et-Teşeyyu' Nuş-ûhu, Merâhiluhu, Mukavvemetuhu*, Dimeşk 1997, s. 448)
- 6 Rivayetlere göre Ca'fer es-Sadık'a, ihtilaflı olan iki kişinin sultana başvurmalarının hükmü sorulur. O da "Kim hak veya batıl bir meselede onlara muhakeme olmak için başvurursa o, kendisinden menedilen tağuta gidip muhakeme olmak istemiş gibidir" der. (Bkz. Kuleynî, I, 4; Tabersî, s. 355) Garîfî'ye göre imamlar, zalim sultanlara gitmedikleri gibi başkalarını da bundan men etmişlerdir. (Bkz. Garîfî, s. 481)
- 7 Onlara göre imam olarak atananların sayısı on ikidir. (Bkz. Muhammed b. Hasan b. Ferruh Saffâr (290/902), *Besâiru'd-Dereât el-Kübrâ fi Fedâilî Âl-i Muhammed*, Kum 1374, s. 339) Bunlar; Hz. Ali, iki oğlu Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin daha sonra da Hüseyin'in neslinden gelen Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali el- Bakır, Ca'fer b. Muhammed es-Sadık, Musa b. Ca'fer el-Kâzım, Ali b. Musa er-Rızâ, Muhammed b. Ali et-Taki, Ali b. Muhammed el-Hadi, Hasan b. Ali el-Askeri ve varsayılan Muhammed b. Hasan el-Mehdi'dir. (Bkz. Kuleynî, I, 442-44) Kuleynî "On iki imam ve onlar hakkında Nas" başlığı altında, imameti on iki ile sınırlandıran yirmiyeye yakın hadis zikretmektedir. (Bkz. Kuleynî, I, 441-49)

I. ALİ er-RİZÂ'NIN HAYATI ve YAŞADIĞI DÖNEM

Ebu'l-Hasan Ali er-Rızâ b. Musa b. Cafer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib⁸ 148/765 yılında Medine'de doğmuştur.⁹ Onun Mescid-i Nebvi'de ilim tahsil ettiği, yirmi küsur yaşlarında fetvalar vermeye başladığı aktarılmaktadır.¹⁰

• Hüseyinoğullarının nas ve tayin ile atandığına inanan İmamiyye'nin öncüleri, Ali er-Rızâ'nın babası Musa el-Kâzım'ın imametini ileri sürmekteydiler. Ancak onun 183/799 yılında tutuklu bulunduğu sırada ölmesi üzerine¹¹ başlıca iki fırkaya ayrıldılar. Vakıfa adını alan bir fırka, imameti Musa el-Kâzım'da sona erdirip onun mehdi olduğunu, ölmediğini ve dünyaya adaleti hakim kılmadıkça da ölmeyeceğini iddia etmiştir.¹² Bir diğer fırka ise onun kat'î olarak öldüğünü savunmuştur.¹³ Bu nedenle de kendilerine Kat'iyye denmiştir.¹⁴ Kat'iyye fırkası, Musa el-Kâzım'dan sonra onun en büyük oğlu

8 Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed el-İsfehânî (356/967), *Makâtilu't-Tâlibiyyin*, Beyrut, 1946, s. 563; Ebî Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Abkarî el-Bağdâdî el-Müfid (413/1022-23), *el-İrşad*, Beyrut, 1993, II, 247; Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan (681/1282), *Vefeyatü'l-Ayan ve Enbau'z-Zaman*, Beyrut 1978, III, 269.

9 Küleynî, I, 406; Müfid, II, 247; Ali Muhammed Duhayyil, *Eimmetunâ*, Beyrut 1982, II, 76; Resûl Ca'feriyan, *el-Hayâtu'l-Fikriyye ve's-Siyâsiyye li'l-Eimmeti Ehli'l-Beyt*, Beyrut 1994, II, 59. Farklı tarihler için bkz. Ebû Muhammed Hasan b. Musa b. Hasan Nevbahtî (310/922), *Fıraku's-Şia*, Necef, 1936, 87; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udî (346/957), *Murucu'z-Zehbe ve Medainu'l-Cevher*, Beyrut 1997, IV, 32; İbn Hallikan, III, 270.

10 Ebu'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman Sehavî (902/1497), *et-Tuhfetu'l-Latife fi Tarihi'l-Medineti's-Şerife*, Beyrut 1993, II, 303. Babası Musa el-Kâzım, amcaları İsmail Abdullah, İshak, Ali'den ve Hicaz ehlinde hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet edenler arasında oğlu Muhammed, Ebû Osman Mazinî en-Nahvî, Ali b. Ali ed-Dî'belî, Eyyûb b. Mansûr en-Nisâbüri, Ebu's-Salt Abdusselâm b. Salih el-Herevî ve Halife Me'mûn sayılabilir. Ayrıca Ali b. Mehdi b. Sıdkâ, Ebû Ahmed Davut b. Süleyman b. Yusuf, Âmir b. Süleyman et-Tâî'de ona ait birer hadis nüshası bulunduğu rivayet edilir. (Bkz. Şemsüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer (852/1403), *Tehzibu't-Tehzib*, Beyrut, 1993, IV, 243-244)

11 Musa el-Kâzım'ın tutuklanmasının ardındaki en büyük etkenlerden birisi, adı etrafındaki spekülasyonlardır. (Bu husustaki değerlendirmeler için bkz. M. Ali Büyükkara, *The İmâmî-Shî'i Movement in the Time of Musa el-Kazim and 'Ali er-Ridâ* (Basılmamış Doktora Tezi), Edinburgh Üniversitesi, 1997, s. 35; Metin Bozan, İmamiyye'nin İmamet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2004, s. 79-90.) Bu spekülasyonların da etkisiyle dönemin halifesi Harun Reşid (170-193/786-808) tarafından tutuklanmış, Musa el-Kâzım hapse tutuklu bulunduğu sırada hicri 183 yılında (Bkz. Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb Ya'kûbî (292/905), *Tarihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut trz, II, 414; Nevbahtî, s. 84; Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el Eş'ârî Kummî (301/913), *Kitabu'l-Makâlat ve'l-Fırak*, tsh. Cevad Meşkur, Tahran, 1963, s. 93; Sadûk, s. 257; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî (584/1152), *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1996, I, 198) vefat etmiştir. (Bkz. Abdullah b. Muhammed Nâşî (293/906), *Mesailu'l-İmame*, Beyrut 1971, s. 479)

12 Bkz. Nâşî, s. 47; Ebu'l-Hasan, Ali b. İsmail Eş'ârî (324/936), *Makâlatu'l-İslamiyyin va'htilâfu'l-Musallin*, byy. 1995, I, 91.

13 Bunların dışında Musa el-Kâzım'ın ölüp ölmediği hususu netleşene kadar susmayı tercih edip tevakkuf eden bir gruptan da söz edilmektedir. (Bkz. Nâşî, s. 47; Nevbahtî, s. 82; Kummî s. 91)

14 Nâşî, s. 47; Nevbahtî, s. 79; Eş'ari, I, 91; Şehristani, I, 198;.

olan¹⁵ Ali er-Rızâ'nın imametini ileri sürmüştür.¹⁶ Bu şekilde 203/818 yılında Tus'taki vefatına kadar¹⁷ yaklaşık yirmi yıl sürecek olan¹⁸ Ali er-Rızâ dönemi başlamış oldu.

İlmî ve kültürel açıdan büyük ilerlemeler kaydedilen Abbâsîlerin bu dönemine, siyasî açıdan bakıldığında istikrarlı olduğu söylenemez. Bu dönemdeki en büyük mücadele Abbâsîlerin iktidar kavgası hususunda yaşanmıştır. Kaynakların aktardığına göre halife Harun Reşid (170-193/786-808) vefat etmeden önce oğlu Emin'i birinci veliaht ilan etmiş, ondan sonra da Me'mûn'un ikinci veliaht olmasını kararlaştırmış,¹⁹ ülkeyi Emin ile Me'mûn arasında bölüştürmüştü.²⁰ Harun Reşid'in ölümünün ardından hilafet makamına geçen Emin, veziri Fazl b. Rebi'in de teşvikiyle Me'mûn'u veliahtlıktan azledip yerine oğlunu geçirmiştir.²¹ Bu olay, iki kardeş arasında ihtilafa neden olmuş ve aralarında savaş çıkmıştır. Me'mûn'un galibiyeti ile sonuçlanan bu iç savaş sırasında iktidar zayıf duruma düşmüş, otorite boşluğu oluşmuş, bu durum ülkede kargaşaya ve çeşitli isyanlara sebep olmuştur. Özellikle hilafetin kendi hakları olduğunu iddia eden Alioğulları da²² iki kardeş arasındaki mücadele ve daha sonra da Me'mûn'un hilafet merkezini Bağdad'dan (dolayısıyla Hicaz bölgesinden uzak olan) Merv'e taşımamasını fırsat bilmiş, isyan teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Bu isyanların en önemlisi İbn Tabataba adıyla bilinen ve soyu Ebû Tâlib'e dayanan Muhammed b. İbrahim'in isyanıdır. Kûfe'de bulunan Ebû Sereyâ ile birlikte 199/814 de isyan eden İbn Tabataba,²³ halkı "er-Rızâ min Âl-i Muhammed (Peygamber ailesinden razı olanacak biri)"e biate çağırarak, daha sonra da kendi hilafetini ilan etmiştir. Onun ölümüyle kontrolü ele geçiren Ebû Sereyâ,²⁴ Alioğullarından küçük bir çocuk olan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'in hilafetini ilan etmiştir. Öte yandan Basrâ'yı Zeyd b. Musa,

15 Nevbahtî, s. 87. Annesi ise bir ümmü veled (Bkz. Nevbahtî, s. 87; İsfahânî, s. 563) olup adı hususunda ihtilaflar vardır. Bkz. Nevbahtî, s. 87; Müfid, II, 247.

16 Nâşî, s. 47; Nevbahtî, s. 47; Müfid, II, 247; Şehristani, I, 198. İmamiyye Şiası, babası Musa el-Kâzım'ın onu vasiyyet ettiğine dair rivayetler aktarılsa da (Bkz. Müfid, II, 247; Muhammed Bakır Meclîsî (1110/1697), *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut 1983, XLIX, 11-28) imameti etrafındaki ihtilaflar, bunu tartışılır kılmaktadır.

17 Bkz. Nevbahtî, s. 87; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî (310/922), *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Beyrut 1998, X, 265; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 32; Müfid, II, 247.

18 Müfid, II, 247; Ali Sâmî Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslam*, Kahire 1977, II, 213.

19 Ya'kûbî, II, 416; Taberî, X, 78.

20 Ülkenin batı kısmını Emin'in, doğusunu ise Me'mûn'un idaresine bırakmıştı (Bkz. Ya'kûbî, II, 416; Taberî, X, 78).

21 Taberî, X, 141-142.

22 Abbâsîler iktidara geldikten sonra, Alioğullarına karşı menfi tavır sergilemişlerdir. Bu durumu kabullenemeyen ve hilafetin kendi hakları olduğunu iddia eden Alioğulları çeşitli isyan teşebbüslerine girişmişlerdir. Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan (Bkz. Ya'kûbî, II, 376; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim b. Hasan (353/964), *el-Mesâbîh*, thk. Abdullah b. Abdillâh b. Ahmed el-Hûsî, San'a 2002, 424-44; Yahyâ b. Hüseyin b. Hârûn el-Hârûnî el-Hüseyinî (424/1032), *el-İfâde fi Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Muhammed Yahyâ Sâlih İzzân, San'a 1996, 79-80) ve kardeşi İbrahim (Bkz. Ya'kûbî, II, 378; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim, 445-54; Yahyâ b. Hüseyin, 90-91) isyanları buna örnek olarak verilebilir.

23 Ya'kûbî, II, 445; Taberî, X, 240; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 28.

24 Ya'kûbî, II, 445; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 29.

Mekke'yi Hüseyin b. Hasan el-Eftas,²⁵ Yemen'i İbrahim b. Musa ele geçirip iktidara karşı başkaldırmışlardır.²⁶ Bir diğer isyan da Muhammed b. Cafer'in 200/815 yılındaki başarısızlıkla sonuçlanan isyanıdır.²⁷

Tüm bu hadiseler olurken Ali er-Rızâ ne yapmaktaydı? Kimi İmamîlere göre o, imameti döneminde takiiye yapmamış, başta imametın kendi hakları olduğu hususu olmak üzere fikirlerini alenî olarak ifade etmiştir. Hatta bundan dolayı çevresindekiler onun akibetinden korkmuş ve kendisini uyar-mışlardır. Yine onun, imameti üstlenir üstlenmez Medine'den Basrâ'ya ka-dar çeşitli yerleri dolaşarak Şîî topluluğu bir araya getirmeye çalıştığı akta-rılır.²⁸ Fakat, onun yönetim tarafından takibe alındığına veya kendisine herhangi bir baskı uygulandığına dair bir rivayet zikredilmemektedir. Ali er-Rızâ'nın yönetim aleyhinde fikir beyan etmesi ve örgütsel faaliyetler için çeşitli şehirlere gitmesinin (yukarıdaki isyanlar ve akibetleri göz önüne alındığında) iktidar tarafından engellenmemesine inanmak biraz güç gö-rünmektedir. Kaldı ki, araştırabildiğimiz kadarıyla, kendi döneminin çalkan-tılarına ve Alioğullarının isyanlarına rağmen, onun ne siyasi faaliyetlerine, ne de iddia edilen anlamda gezilerine rastlanır. Hatta Me'mûn'un onu Merv'e davetine kadar olan sürede Ali er-Rızâ'nın siyasetten uzak kalmaya çalıştığı-nı²⁹ söylemek bile mümkündür. Öyle görünmektedir ki, Ali er-Rızâ da atala-rı gibi pasif bir tutum izlemiş, gerek Emin ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelelerinde ve gerekse Me'mûn'un iktidarının ilk yıllarında birçok Alioğulları isyanı çıkmasına rağmen, herhangi bir faaliyet içinde olmamıştır.³⁰

II. ALİ er-RIZÂ'NIN VELİAHT ATANMASI VE BUNUN YANKILARI

Emin ile Me'mûn arasındaki mücadele, Emin'in 198/813 de ölümüyle sona erer. Me'mûn, ülkenin her tarafında hakimiyetini sağlar. Artık Abbâsî devletin-de onun dönemi başlamıştır. 201/816 yılına gelindiğinde ise Me'mûn, Ali er-Rızâ'yı veliaht atama kararı alır. Bu hadise, Abbâsî hanedanı dışından birinin veliaht atanması nedeniyle büyük yankı bulur. Kaynakların aktardığına göre Me'mûn, onu Merv'e davet ederek³¹ kendisine hilafeti teklif eder.³² O, bunu

25 Ya'kûbî, II, 445.

26 Taberî, X, 245. Daha sonra devletin gönderdiği kuvvetlere 200/815 de yenilen Ebû Sereya yakalanıp öldürülecektir. (Bkz. Taberî, X, 245; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 30)

27 Me'mûn da onu cezalandırmayıp affeder. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 29.

28 Söz gelimi Adil Edip bu fikirdedir. Bkz. Âdil Edip, *el-Eimmetu'l-İsnâ 'Aşer*, Beyrut 1985, s. 202-203.

29 Krş. Ca'feriyan, II, 60.

30 Me'mûn'un (198-218/813-833) iktidarı ele geçirdiği ilk yıllarda da Alioğullarının isyanları-na (Bkz. Mes'udî, IV, 28-29; İsfahânî, s. 513-73) rağmen Ali er-Rızâ, bu sükûnetini korumuş-tur. (Krş. Ca'feriyan, II, 60).

31 Ali er-Rızâ'yı getirmesi için (veziri Fazl b. Sehl'e yakınlığı ile bilinen) Recâ b. Ebî Dehhâk'ı (Bkz. Ya'kûbî, II, 448; Nevbahtî, s. 87; Meclisî, XLIX, 91) Medine'ye gönderir. Mes'udî, Recâ b. Ebî'd-Dehhâk ile birlikte Yâsir b. Hamdîn adlı birinin daha elçi olarak gittiğini rivayet etmektedir. bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 30. Müfid ise *İrşâd* adlı eserinde elçinin adını Celvedî olarak vermektedir (Bkz. Müfid, II, 259).

32 Merv'e vardığında Me'mûn, vezir Fazl b. Sehl, ulemâ, ileri gelenler ve Abbâsî hanedanına

kabul etmez. Bunun üzerine kendinden sonra halife olması için veliahtlığı kabul etmesini ister. Ali er-Rızâ önce bunu da reddeder; ancak onun kararlılığı ve ısrarı karşısında veliahtlığa razı olur.³³ Veliahtlığın ilanı için bir tören tertip edilir. Tören esnasında Me'mûn, orada bulunanlara, Abbâsoğulları ve Alioğullarına baktığını, kendi döneminde Ali er-Rızâ'dan daha faziletli ve hilafete daha layık birini göremediğini, bu nedenle onu veliaht atadığını söyler. Ardından da başta Alioğulları ve Abbâsoğulları olmak üzere orada bulunanlar ona biat eder.³⁴ Me'mûn'un Ali er-Rızâ'nın hilafet hususunda efdaliyetini savunması politik açıdan önem arz etmektedir. Zira bu şekilde daha önce Halife Mehdi (193-198/808-813) zamanında geliştirilen Abbâsîlerin efdaliyetine dair politikadan vazgeçilmiştir.³⁵ Bu politikaya göre Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi Abbâs'tı. Bu nedenle hilafet onun ve dolayısıyla soyunun hakkı olmaktaydı.³⁶ Bu nedenle Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı veliaht ilan etmesi, Abbâsî iktidarının bu söylemden vazgeçmesi ve hilafette liyakat kriterinde Abbâsîlik ekseninden Haşimîlik eksenine geçiş olarak da algılanabilir.

Bu törenden sonra Me'mûn'un emriyle Ali er-Rızâ adına hutbe okutulur,³⁷ onun adına para bastırılır,³⁸ Abbâsîlerin sembolü olan siyah renk terk edilip yeşil renk giyilir ve bayrak yeşile dönüştürülür.³⁹ Ayrıca Me'mûn, kızı Ümmü Habibe'yi Ali er-Rızâ ile evlendirir.⁴⁰ Ona "er-Rızâ" lakabını verir.⁴¹ Me'mûn, tüm bu yaptıklarını mektuplarla ülkenin her tarafına duyurur.⁴²

mensup olanlar onu karşılayıp ağırladılar. (Bkz. Küleyni, I, 408; Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî (911/1505), *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut, 1977, s. 270)

33 İmamî kaynaklara göre Ali er-Rızâ, veliahtlığı şartlı kabul etmiştir. Buna göre memleketin işlerine karışmayacak, hiçbir emir vermeyecek, hiçbir kimseyi atamayacak veya azletmeyecektir. Me'mûn bu şartı olumlu karşılar Küleyni, I, 408; Müfd, II, 260; Meclisî, XLIX, 134.

34 Ya'kûbî, II, 448; Taberî, X, 257; İsfehânî, s. 563; İbn Hallikan, III, 269.

35 Krş. M. Ali Büyükkara, İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları (Hicri II. Asır), İstanbul 1999, s. 45-49.

36 Rivayetlere göre Halife Mehdi, imametini Muhammed b. el-Hanefiyye ve Ebû Hâşim kanıyla geldiği fikrini reddederek Peygamber'den sonra amcası Abbâs b. Abdulmuttalib'in imam olduğunu, dolayısıyla onun hakkını gaspedip hilafete gelen Ebû Bekir Ömer osman Ali ve diğerleri gasıp olduğunu ileri sürmüştür (Bkz. Nevbahtî, s. 48; Kummî, s. 65). Bu hususta bkz. Faruk Ömer, *Tabîatu'd-Da'veti'l-Abbâsîyye*, Beyrut 1970, s. 120

37 Taberî, X, 257; Ya'kûbî, II, 448.

38 Ya'kûbî, II, 448; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 31; Suyûtî, s. 270; İsfehânî, s. 568; İbn Hallikan, III, 269.

39 Bazı araştırmacılar kaynaklar, yeşilin Alioğullarının sembolü olduğunu söylerler. (Bkz. K. Philip Hitti, *Siyasî Kültürel İslam Tarihi*, İstanbul 1989, I, 489. Oysa Gölpinarlı "... (Me'mûn) Abbâsoğullarının şiarı olan siyah renkli elbiseyi, sarıyı, bayrağı yeşil renge çevirtmişti. Ancak şunu da söyleyelim ki, yeşil renk imam Rızâ tarafından bir şiar olarak kullanılmamıştır. Yeşil renk Alevilere, yani Ali evladına mahsus bir renk değildir. ... h. 773 yılına dek Alevi seyyitlerin giyimleri, sarıkları bir hususiyete bürünmemiştir. ... "diyerek bu görüşü kabul etmez. bkz. Abdülkâki Gölpinarlı, *Ondört Masum: Hz. Peygamber Hz. Fatma ve Oniki İmam*, İstanbul 1979, s. 143.

40 Nevbahtî, s. 87; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 32; Taberî, s. 443; İbn Hallikan, III, 269; Suyûtî, s. 270. Ali er-Rızâ'nın ölümünden sonra diğer kızı Ümmü Fazl'ı, Ali er-Rızâ'nın oğlu Muhammed ile evlendirecektir. (Bkz. İsfehânî, s. 564; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 31)

41 Taberî, X, 257; İbnü'l- Esîr, VI, 362; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî (276/889), *el-Ma'arif*, Beyrut 1935, s. 169.

42 Ya'kûbî, II, 448; Taberî, X, 257; İbnü'l- Esîr, VI, 362; Suyûtî, s. 270.

Me'mûn'un, uğrunda kardeşi ile savaştığı hilafet makamını Ali er-Rızâ'ya devretmek istemesi, onun bunu reddetmesi üzerine de onu veliaht ataması, ülke çapında büyük yankılara neden olmuştur. Haber genelde olumlu karşılanırken, bir kısım Abbâsî ve destekçileri arasında ise tepkilere neden olmuş, olay özellikle eski başkent Bağdad'da yaşayan Abbâsîler arasında adeta şok etkisi yapmıştır. Abbâsîler, iktidarın kendi ailelerinden Alioğullarına intikali-ne büyük tepki göstererek⁴³ Me'mûn'un bu emrine uymayacaklarını,⁴⁴ yeşil elbise giymeyeceklerini ve iktidarın ellerinden gitmesini kabul etmeyeceklerini ilan etmişlerdir.⁴⁵ Yine Abbâsî iktidarını savunan bir grup da Me'mûn'un Bağdad valisi ve vezir Fazl'ın kardeşi Hasan b. Sehl'le çatışıp, olayı Mecûsî komplosu olarak nitelemişlerdir.⁴⁶ Bağdadlıların meseleyi bu şekilde adlandırmalarının nedeni hadisenin arkasında Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'in olduğuna inanmalarındır. İranlı bir Şîi olduğunu söyledikleri Fazl'ın, Me'mûn üzerinde etkisinin bulunduğunu ve Ali er-Rızâ'yı veliaht edinmesi fikrini Me'mûn'a onun telkin ettiğini iddia ediyorlardı.⁴⁷ Ali er-Rızâ'nın veliaht atanmasına tepki gösteren sadece Bağdadlılar değildir. Halifenin çevresinden de tepki gösterenler olmuştur. Buna Basrâ valisi İsmail b. Ca'fer b. Süleyman örnek olarak verilebilir. Bu vali, Ali er-Rızâ'ya biatı reddedip Me'mûn'u hilafetten azlettiğini ilan etmiştir. Me'mûn da bu şahsın üzerine kuvvet gönderip onu tutuklatmıştır.⁴⁸ Öte yandan hilafetin kendi hakları olduğunu iddia edip, bir kısmı yönetime başkaldıran Alioğullarının tepkisi ise müspet yönde olmuş, Abbâsî devletine karşı sürdürmüş oldukları isyanları durdurmuşlardır. Sözelimi Yemen'de isyan eden İbrahim b. Musa o sırada hacetmek maksadıyla Mekke'de bulunmaktaydı. Me'mûn'un elçisi oraya gelip durumu haber verince İbrahim b. Musa ve Mekke halkı Me'mûn'a ve veliaht Ali er-Rızâ'ya biat ederek, yeşiller giyinmişlerdir.⁴⁹ Yine Basrâ'dan isyana katılmış olan Zeyd b. Musa da Ali er-Rızâ'nın araya girmesiyle isyanını sona erdirmiştir.⁵⁰ Ayrıca Zeydiyye ve Muhaddise olarak nitelenen bazı kimselerin de Ali er-Rızâ'nın veliaht olması üzerine ona biat ettikleri aktarılmaktadır.⁵¹

43 Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 31; Nuveyri, XXII, 202-203; Suyûtî, s. 270.

44 Taberî, X, 258.

45 İbn Hallikan, III, 39; Müsned, s. 252.

46 Muhammed b. Ebî Hâlid liderliğinde bir grup, Me'mûn'un valisi ve vezir Fazl'ın kardeşi Hasan b. Sehl'le çatışıp (Bkz. İbn Kuteybe, 169) onu sürdükten sonra Muhammed b. Salih b. Mansûr'a gidip, "Biz sizin devletinizin taraftarlarıyız. Mecûsîlerin komploları sonucu bu devletin yıkılmasından korkuyoruz" deyip Ali er-Rızâ'ya biat etmediklerini ve kendisine biat etmek istediklerini söylerler". Muhammed b. Salih b. Mansûr buna yanaşmaz. Bunun üzerine İbrahim b. Mehdî'ye biat edip, Me'mûn'u hilafetten aldıklarını ilan ederler (Bkz. Ya'kûbî, II, 450; Taberî, X, 258; İbnu'l-Esir, VI, 327; Nuveyri, XXII, 202-203; Suyûtî, s. 270).

47 İbnu'l-Esir, VI, 326. Bağdad'daki muhalefet Me'mûn'un Bağdad'a girmesiyle son bulur (Bkz. Suyûtî, s. 270).

48 Ya'kûbî, II, 448.

49 Ya'kûbî, II, 449.

50 Sadûk, *Uyûnu Ahbâr-ı Rızâ*, s. 207, 232; İbn Hallikan, III, 271; Meclisî, XLIX, 216.

51 Kaynaklarda "Muhaddise" olarak adlandırılan gruptan Ali er-Rızâ'nın ölümü ile Hüseyinoğullarının imametini terkedenler, konusuna değinilmektedir. Bunların, önceleri irca fikrini benimseyen hadis taraftarları iken, Musa el-Kâzım ve ardından da Ali er-Rızâ'ya bağlandı-

III. İMAMİYYE'NİN ALİ er-RİZÂ'NIN VELİAHT ATANMASINA YAKLAŞIMI VE BUNUN PRATİK DEĞERİ

Şii/İmamî kaynaklar olayı iki açıdan ele almaktadır. Bunlardan ilki, Ali er-Rizâ'nın veliahtlığı istemediği halde kabul etmek zorunda kalması, diğeri ise iktidarın bu husustaki art niyetidir.

İmamî alimlerin çoğunluğu Me'mûn'un Ali er-Rizâ'yı veliaht ataması hususunu siyasi bir tertip olarak değerlendirme eğilimindedir.⁵² Onlara göre, aslında önceki halifeler gibi art niyetli olan Me'mûn, sadece hedefine varmak için yöntem değiştirmiştir. O, gizli faaliyetler içinde olan ve halkı kendi imametine davet eden Ali er-Rizâ'ya veliahtlığı kabul ettirebilirse, onu gözetim altında tutmuş olacak, onun faaliyetlerini kısıtlayarak imametinin önünü kesecek ve böylece Abbâsîlerin iktidarını hem meşrulaştıracak, hem de pekiştirecektir.⁵³ Olaya daha farklı gerekçeler ekleyen bazı çağdaş İmamî alimlere göre ise Me'mûn, bu girişimi ile ülkenin çeşitli yerlerinde başkaldıran Alioğullarını dizginleyebilmeyi hedeflemiştir.⁵⁴ Çünkü bu isyanlar, Abbâsî hanedanlığının tahtını sallamaktaydı ve artık askeri güç tek başına bu isyanları durdurmaya kâfi gelmemekteydi. Bu nedenle birtakım siyasi manevralar yapmak gerekiyordu. İşte bu noktada Me'mûn, Ali er-Rizâ'yı veliaht atamakla Alioğullarını dizginleyerek otoritesini tekrar sağlamayı hedeflemiştir. Zaten daha sonraları da görülecektir ki, Me'mûn ülkesini kasıp kavuran Alioğulları isyanlarını durdurabilme hususunda ondan istifade etmiştir.⁵⁵ İşte İmamî kaynaklardan bazıları bu ve benzeri rivayetlerden hareketle Me'mûn'un tamamen art niyetli olduğunu, şayet iyi niyetli olsa Ali er-Rizâ'nın mazeretini kabul edip ona baskı yapmaması gerektiğini ileri sürmektedirler. Yine onlara göre, Me'mûn veliahtlık teklifinde bulunduğu sırada Ali er-Rizâ, kendisinin ondan önce öleceğine dair Hz. Peygamber'den bir rivayet aktarıp⁵⁶ onun teklifini reddetmiştir. Me'mûn, onu takdir edip vazgeçeceğine, ısrar etmeye devam etmiştir. Hatta kabul etmemesi halinde Hz. Ömer'in teşkil ettiği şûraya muhalefet edenin öldürülmesi rivayetini hatırlatarak, onu ölümle tehdit etmiştir. Ali er-Rizâ da baskılara dayanamayarak bu işi kabul etmiş ve hiçbir tasarrufta bulunmama şartını ileri sürmüştür. Bunun üzerine Me'mûn bu şartı kabul edip onu veliaht atamıştır.⁵⁷

ğına, Ali er-Rizâ ölünce de eski hallerine, İrca fikrine geri döndükleri aktarılır. (Bkz. Nevbahî, s. 86; Kummî, s. 94) Gerçi bu grubun Musa el-Kâzım'ın imametine inandıklarına dair aynı kaynaklarda daha önce geçen bir ifade yoktur. Bu nedenle bunlar muhtemelen Me'mûn'un Ali er-Rizâ'yı veliaht ataması ile gelip ona biat eden bazı hadis taraftarları olmalıdır. Diğer grup ise yine Ali er-Rizâ'nın veliaht atanması üzerine gelip ona biat eden ve Zeydî olarak nitelenen bir kesimdir. (Bu iki grup da Ali er-Rizâ'nın ölümü ile bu aile etrafındaki diğer spekülasyonlara katılmadıkları ve eski durumlarına döndükleri aktarılır. Bkz. Nevbahî, s. 86; Kummî, 94) Bu doğaldır çünkü bu iki grubun biatleri de diğer Alioğullarında olduğu gibi daha ziyade siyasi bir tutumdur.

52 Ca'feriyan, II, 68-70; Duhayyil, II, 138; Ehlu'l-Beyt, s. 143; Edip, s. 201; Mehrân, s. 117.

53 Ca'feriyan, II, 68-70

54 Duhayyil, II, 138; Ehlu'l-Beyt, s. 143.

55 Edip, s. 201.

56 Sadûk, İlelu's-Şerayî, Necef, 1966, s. 237-38; Duhayyil, II, 140.

57 Müfid, II, 259-60. Ayrıca bkz. İsfehânî, s. 563.

Bazı Şîî/İmâmî alimler de Me'mûn'un, Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmekle onun dünyada gözü olduğu mesajını verdirerek onu gözden düşürmeyi amaçladığını söylerler.⁵⁸ Bunu başaramayınca da değişik yerlerden kelmacılar getirterek onunla tartışmalar yaptırdığını; böylelikle onu güç duruma sokup beşer üstü biri olmadığını göstermek istediğini,⁵⁹ fakat bunda da başarılı olmadığını iddia etmektedirler.⁶⁰ Onlara göre bu başarısızlık Me'mûn'un büyük bir stres ve fikri ikileme sürükler. Bir yandan Ali er-Rızâ'ya yetkiler verip Alioğullarını dizginlemek istiyor, diğer yandan da onun popülaritesinin artmasından ve dolayısıyla kontrolü kaybedip tahtının elinden gitmesinden endişe ediyordu. Çünkü fazileti her tarafa yayılan Ali er-Rızâ'yı, halk isyan ederek halifelik makamına getirebilirdi. Kendini çıkmazda hisseden Me'mûn artık bocalamaya başlamıştır. Verdiği emirlerden kısa sürede vazgeçiyor, sık sık fikir değiştiriyordu.⁶¹ Onlara göre, Ali er-Rızâ'nın vaaz ve nasihatlerini dinleyen, onları kabulleniyormuş gibi görünen ve gizliden gizliye onu hafife alan Me'mûn, artık ondan kurtulma çareleri arar.⁶² Bağdad'da Abbâsiler, Ali er-Rızâ'nın veliahtlığını reddedip İbrahim b. Mehdi'yi halife ilan edince, Me'mûn karışıklıkları durdurabilmek amacıyla oraya doğru yola çıkar. Aynı zamanda bu yolculuk Ali er-Rızâ'dan ve çeşitli nedenlerle artık gözden çıkardığı veziri Fazl b. Sehl'den kurtulmak için iyi bir fırsattır. İnce planlar hazırlayan Me'mûn, önce Fazl'ı Serahs'ta öldürtür.⁶³ Daha sonra da Tus şeh-

58 Edip, s. 210; Mehrân, s. 117. Edip, isyanların bir şekilde Ali er-Rızâ ile ilişkili olduğunu söyler (Bkz. Edip, s. 208).

59 Ca'feriyan, II, 71; Duhayyil, II, 108.

60 Duhayyil, II, 108.

61 Buna "Bayram namazı" hadisesini örnek olarak verirler. (Bkz. Duhayyil, II, 141) Rivayetlere göre Me'mûn Ali er-Rızâ'dan bayram namazını kıldırmasını ister. Ali er-Rızâ, vakit geldiğinde hazırlıklarını tamamlar ve çevresindekilerle beraber namazgaha doğru yola çıkar. Büyük bir coşku oluşur. Yolda tekbirler getirilir. Tekbir sesini duyan herkes bir ağızdan tekbir getirir. Bundan askerler de etkilenirler. Bu olağanüstü durum Me'mûn'a aktarılır. Veziri Fazl b. Sehl ona, Ali er-Rızâ'nın bu durumda mescide varması halinde halkın galeyana gelip hayatlarını tehlikeye sokabileceğini söyler ve Me'mûn'a Ali er-Rızâ'nın evine dönmesi hususunda emir vermesi tavsiyesinde bulunur. Bunu dikkate alan Me'mûn, Ali er-Rızâ'ya elçi göndererek geri dönmelerini rica eder. (Bkz. Küleyni, I, 408;; Mes'udî, *İsbâtu'l-Vasiyye*, 225; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr İbn Rüstem et-Taberî (IV/X. Asır), *Delâilu'l-İmâme*, Beyrut 1988, s. 174; Müfîd, II, 264-65, 313.)

62 Müfîd, II, 270.

63 Rivayetlere göre Me'mûn bir süre Bağdad'daki karışıklıklardan gereği gibi haberdar olamamıştır. Çünkü Bağdad valisi Hasan ve Vezir Fazl olayı ona olduğu gibi aktarmıyorlardı. (Bkz. Taberî, X, 263; Muhammed b. Ali İbn Tabataba (709/1309), *el-Fahri*, Beyrut trz, s. 218) Nihayet Ali er-Rızâ Me'mûn'u uyarıp ona hadisenin mahiyeti ve boyutu hakkında bilgi verir. (Bkz. Taberî, X, 263) Bunun üzerine Me'mûn, vezirinin muhalefetine rağmen Bağdad'a gitmeyi kararlaştırır. Ali er-Rızâ'yı ve Fazl'ı da yanına alan Me'mûn Bağdad'a doğru yola çıkar. Serahs 'a vardıklarında vezir Fazl'a bir suikast yapılır. Gayesinin farklı şekillerde yorumlandığı bu suikast sonucunda Fazl hayatını kaybeder. Bazı rivayetlerde Fazl'ın, Me'mûn üzerindeki etkisini arttır, onun adına tasarruflarda bulunurken ölçüyü kaçırdığı, hatta ilişkilerini düzeltmek amacıyla Merv'e gelen Me'mûn'un eski ve değerli komutanlarından olan Herseme hakkında Me'mûn'a yanıltıcı bilgiler vererek hapsedilmesine ve orada ölmesine sebep olduğu aktarılır (Bkz. Ya'kûbî, II, 450; İbn Kuteybe, 170). Me'mûn'un, bu ve benzeri hadiselerden dolayı Fazl'ı öldürttüğünü iddia edenler olmuştur. Zaten suikastten sonra yakalanan katiller, Me'mûn'un huzuruna getirildiklerinde Me'mûn onlara öldürme sebepleri-

rine vardıklarında Ali er-Rızâ'yı zehirletir.⁶⁴ Onun vefatına sebep olduktan sonra Bağdad'a mektup yazarak Ali er-Rızâ nedeniyle isyan ettiklerini, oysa Ali er-Rızâ'nın artık ölmüş olduğunu ve dolayısıyla kendisine itaat etmelerini bildirir.⁶⁵ Diğer taraftan bazı Şii/İmamî alimler, Ali er-Rızâ'nın bu işin komplo olduğunu bildiğine dair rivayetler aktarırlar. Bir rivayete göre, Ali er-Rızâ, veliaht atanmasına sevinen birine gizlice "Fazla sevinme. Bu iş tamamlanmaz."⁶⁶ demiştir. Meclisî ise Ali er-Rızâ'nın ilim meclislerinde kendisini öven Me'mûn için "Ona inanmayın o, beni öldürtecek."⁶⁷ dediğini, bir başka rivayete göre onun neden veliahtlığı kabul ettiğine dair sorulan soruya Ali er-Rızâ'nın "Dedemi (hz. Ali) şûraya zorlayan şey, beni de veliahtlığa zorladı." cevabını verdiğini,⁶⁸ bir diğer rivayete göre ise "Ey bunu bana soran! Nebi mi, Vasi mi hangisi daha faziletli?" diye sordüğünü "Tabii ki, Nebi." cevabını alınca da "Müslüman mı müşrik mi (hangisi daha faziletli) ?" diye sorduğunu, verilen cevap üzerine de "Mısır azizi müşrikti. Yusuf ise Nebi. Yusuf ken-

ni sormuş, onlar da "Sen öldürmemizi istedin." demişlerdir. Me'mûn da katilleri derhal öldürmüştür. (Bkz. Taberî, X, 264; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 31.) Bu hadiseden sonra hal-kın Me'mûn'u protesto edip kasına yöneldikleri aktaran bazı Şii/İmamî eserler, Fazl'ın ölümünden Me'mûn'u sorumlu tutarlar. (Bkz. Edip, 199-200.) Fakat Fazl'ın bir çok kişiyi incittiği düşünülecek olursa bu görüş tartışılır hale gelmektedir. Ayrıca Me'mûn, Fazl'ın ölümünden sonra annesini teselliye gittiğinde, Fazl'ın annesi, Me'mûn'a herhangi olumsuz bir tepki göstermemiş, aksine "Fazl bana senin gibi bir evlat kazandırdı." demiştir (Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 20). Bu rivayetten hareket edildiğinde, suikastte Me'mûn'un parmağı bulunduğu dair iddialar şüpheli hale gelmektedir.

64 Ali er-Rızâ'nın nasıl öldüğü veya öldürüldüğü hususunda tarihçiler ihtilaf etmişlerdir. (Bkz. Müsned, 253) Bazı eserlerde onun çok üzümlü yediği için rahatsızlanıp vefat ettiği nakledilirken, çoğunluğunu Şii/İmamî kaynaklarının teşkil ettiği eserlerde ise kendisine Me'mûn tarafından zehirli üzümlü veya nar ikram edilerek ölmesine sebep olduğu aktarılır. Rivayetlere göre Bağdad'da cereyan eden hadiseler üzerine yola çıkan Me'mûn'un kafillesi Tus'a doğru hareket eder. Tus'a vardıklarında Ali er-Rızâ, 203/818 yılı Safer ayında (Bkz. Nevbahtî, s. 87; Taberî, X, 265; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 32) vefat eder. (Bkz. İbnü'l-Esir, VI, 351) Ali er-Rızâ'nın ölümüne çok üzülen Me'mûn, onun cenaze namazını bizzat kıldırır. (Bkz. Ya'kûbî, II, 453; Taberî, X, 265; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 32) Daha sonra da babası Harun Reşid'in mezarı yanına defnedilir. (Bkz. Taberî, X, 265; İbnü'l-Esir, VI, 351) Ali er-Rızâ'nın vefatı ile ilgili rivayetlerinde, Ya'kûbî (Bkz. Ya'kûbî, II, 453) ve Müfid, Onun zehirlenerek öldüğü görüşündedir. İrşad adlı eserinde Müfid konu ile ilgili Abdullah b. Bişr'den şu rivayeti aktarır; "Me'mûn gizlice turnaklarını uzatmamı istedi; ben de uzattım. Me'mûn Bana hurmaya benzer bir şey verip bunu ezmemi istedi, dediklerini yaptım. Me'mûn, sonra Ali er-Rızâ'ya gitti. Başka bir rivayetinde ise Müfid, bunun nar olduğunu Me'mûn'un onu Ali er-Rızâ'ya içirdiğini ve Ali er-Rızâ'nın da ondan öldüğünü aktarır. (Bkz. Müfid, II, 270) Rivayetlere göre Me'mûn, Ali er-Rızâ'nın cenazesini bir süre gizlemiştir (Bkz. İsfahânî, 566-567; Müfid, II, 271). Bazı kaynaklar ise Ali er-Rızâ'nın çok üzümlü yiyip rahatsızlanması sonucu vefat ettiği görüşündedirler. İbnü'l-Esir, zehirlenmesi iddiasının ise uzak bir ihtimal olduğunu söylerken (Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir (630/1232), *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1995, VI, 351) Mes'udî ile İbn Hallikan (Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 32; İbn Hallikan, III, 270) bu iddianın var olduğunu (arapça da çoğunlukla zayıf rivayetler için kullanılan "kıyle" sigasıyla) aktarmakla yetinirler. Taberî ise bu hususa değinmez, sadece aniden öldüğünü rivayet eder. (Bkz. Taberî, X, 265)

65 Duhayyil, II, 145-146.

66 Müfid, II, 263.

67 Meclisî, XLIX, 189.

68 Meclisî, XLIX, 140.

disi için görev istedi, oysa ben buna zorlandım.”⁶⁹ demiştir. Bir başka çağdaş İmâmî yazar ise Ali er-Rızâ'nın Me'mûn'un komplosunun farkında olduğunu bu nedenle veliahtlığı reddettiğini; fakat baskılar karşısında kabul etmek zorunda kaldığını söyler. Çünkü o, Me'mûn'un kendisini dünyaya tamah eden biri olarak gösterip gözden düşürmeyi planladığının farkındadır ve bu nedenle kendisine zorla kabul ettirilen veliahtlığı hiçbir tasarrufta bulunmama şartıyla kabul ederek, hem onun bu planını suya düşürmüş, hem de kendisine bağlı olanlara onun iktidarını tanımadığı mesajını vermiştir. Aynı yazar eserinin bir yerinde Me'mûn'un, Alioğullarının isyanlarını durdurabilmek amacıyla onu veliaht atadığını söylerken, bir başka yerinde ise, Ali er-Rızâ'nın isyanları durdurma hususundaki Me'mûn'un ricalarını reddettiğini söylemekte ve açık bir çelişkiye düşmektedir. Buna göre iktidara karşı gelen Kufe halkıyla baş edemeyen Me'mûn, Ali er-Rızâ'dan onlara hitaben bir mektup yazmasını ister. Böylece Kufe halkını durdurmayı düşünür. Bunun farkında olan Ali er-Rızâ mektup yazmayı reddeder. Yazar ayrıca Ali er-Rızâ'nın iktidara hakim olma anlamına gelen ve Me'mûn tarafından kendisine teklif edilen halifelîği neden reddettiğini ise şu gerekçelere bağlar: Me'mûn kendisine halifelîği teklif ettiğinde Ali er-Rızâ ona güvenmemekteydi. Ayrıca şayet Ali er-Rızâ bu teklifi kabul etse, ülkenin tümünün idaresinden sorumlu olacaktı. Bu ise çok iyi bir alt yapı isterdi.⁷⁰

Görülmektedir ki, Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı veliaht atamasını Şii/İmâmî kaynakların büyük bir kısmı siyasi hesaplara dayandırmakta ve bu konuda Me'mûn'un art niyetli olduğunu söylemektedir. Ancak Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı veliaht atamasında art niyetli olduğuna dair kanaatlere katılmak güç görünmektedir. Zirâ Me'mûn'un Ali er-Rızâ'yı veliaht ilan edip, hutbelerde onun da adını zikrettirmesi, Ali er-Rızâ adına para bastırması, kızı ile evlendirmesi, hatta onun için Abbâsîlerin sembolü olan siyah rengi terk edip yeşil rengi seçmesi Bağdad'da bulunan Abbâsîlerin tepkisini çekmiş, onları yeni bir iç savaşın eşiğine getirmiştir. Böyle riskli bir teşebbüsün sadece Ali er-Rızâ'yı, küçük düşürmek veya kontrol altında tutmak için yapılmış olması pek tutarlı görünmemektedir.

Şii/İmâmî alimlerden bazılarının veliahtlık meselesini tamamen siyasi bir komplo olarak değerlendirmelerinin ardında acaba bu hadisenin imamet nazariyelerine ters düşmesi olabilir mi? Kanaatimizce böyle bir sebebin olması mümkündür. İmamiyye mezhebi imametın nas ve tayinle belirlendiğini iddia etmektedir. Ali er-Rızâ da onların nazarında on iki imamdan sekizincisidir. İmamların, Allah adına tüm insanları yönetme gibi bir görevleri vardır. Bu görevi yapmama gibi bir tercihleri de yoktur. Şayet iktidarı gasp eden birileri varsa, onlarla gizli veya açık mücadele etmek zorundadırlar. Oysa Ali er-Rızâ'nın veliahtlığı kabulü bu nazariye ile çelişmekte; iktidarı imamların elinden gasp eden bir zalimin hilafetinin meşruiyetini tanımak anlamına gelmektedir. Dahası o, kendisine teklif edilen hilafeti reddetmiştir. Ayrıca onun

69 Meclisî, XLIX,135.

70 Edip, s. 201, 213, 216.

veliahtlığı ile Alioğullarının isyanları büyük ölçüde durmuş ve bu ailenin mensupları Ali er-Rızâ'nın veliahtlığına ve dolayısıyla da Me'mûn'un hilafetine biat etmişlerdir. Bu da İmamîlerin imametinin nas ve tayinle belirlendiği ile ilgili iddialarını izahta zorlanmalarına sebep olmaktadır. Kanaatimizce İmamiyye mezhebini güç duruma sokan şey onların imametinin nas, tayin ve bir önceki imamın vasiyetiyle belirlendiğini iddia etmelerinden kaynaklanmaktadır. O zaman tek çıkar yol, bu olayın bir komplo olduğunu; tamamen siyasi mülâhazalar nedeniyle tertip edildiğini; bu tertiplerin farkında olan Ali er-Rızâ'nın da hayatından endişe etmesinden dolayı bunu kabul etmek zorunda kaldığını iddia etmektir ki, onlar da böyle yapmışlardır. Onların bu iddialarına rağmen Ali er-Rızâ'nın Me'mûn ile ilişkilerine bakıldığında bu iddiayı destekler mahiyette argümanlar tespit etmek güçtür. Aksine İmamîlerin iddiası ile çelişen bazı tavırlarla karşılaşmaktayız. Her ne kadar onlar olayı siyasi bir komplo olarak değerlendirip Ali er-Rızâ'nın davranışını baskılara dayandırıyorlarsa da Ali er-Rızâ'nın veliahtlık döneminde Me'mûn'la olan münasebetlerinde olumsuz olarak nitelendirilebilecek bir şeyin aktarıl-maması, hadisenin o dönemde bu şekilde anlaşılmadığını göstermektedir. Sözgelimi veliahtlık töreninde biatin nasıl gerçekleştirileceği hususunu Ali er-Rızâ göstermiştir.⁷¹ Yine biat töreninde Ali er-Rızâ, "Peygamber'den dolayı bizim sizin üzerinizde hakkımız vardır; şayet siz bu hakkı yerine getirirseniz, bize de bu hususta size karşılık vermek vacip olur."⁷² demiştir. Bunu biat töreninde biat ile ilgili söylemesi, Peygamber'in ailesi olarak kendilerinin bir hakları olduğunu öne sürdüğüne delalet etmektedir.⁷³ Ama bunun yanı sıra gönül rızası ile başkasının hilafetini de tanınması, İmamîlerin iddia ettiğinin aksine iktidar/imameti nas ve tayin ile ilişkilendirmediğini göstermektedir. Bu durum Ali er-Rızâ'ya karşı herhangi bir baskı olduğu iddiaları ile çelişki arz etmektedir. Kaldı ki, Ali er-Rızâ'nın veliaht atandıktan sonra da Me'mûn ile iyi bir diyalog içinde olduğunu görmekteyiz. Öyle ki, Me'mûn ondan devleti güç duruma sokan isyancıları durdurması için bir çok defa ricada bulunmuştur.⁷⁴ Ali er-Rızâ da onun bu ricasını kabul etmiştir. Söz gelimi Mekke'de isyan eden Muhammed b. Ca'fer es-Sadık'ın isyandan vaz geçmesi için aracı olmuştur.⁷⁵ Kardeşi Zeyd b. Musa el-Kâzım'ı isyan etmemesi için uyarmış ve tutumunda devam ederse onunla ömür boyu konuşmamaya yemin etmiştir.⁷⁶ Yine Ali er-Rızâ'nın Me'mûn'dan gizlenen birtakım hadiseleri bizzat

71 Ali er-Rızâ, veliahtlığı için tertip edilen biat töreninde Peygamber'in biat alma şeklini göstererek onlara nasıl biat etmeleri gerektiğini anlatmıştır. (Bkz. İsfahânî, s. 564)

72 İsfahânî, 564.

73 İbn Abdîrabbih'in aktardığına göre Me'mûn, Ali er-Rızâ'ya Hüseyin'den sonra neye dayanarak imameti talep ettiklerini sorar. Buna verdiği cevapta o, "Fatıma çocukları olmalarına dayanarak." der. O zaman da Me'mûn (Ali'nin Peygamber'in oğlu veya torunu olmadığına vurgu yaparak) Peygamber'den sonra Ali'nin değil de Hasan ve Hüseyin hak sahibi olmaları gerektiğini söyler. Ali er-Rızâ'nın bu itiraza cevap veremediğini aktarılır. (Bkz. İbn Abdîrabbih, V, 102)

74 Sadûk, *Uyûnu Ahbâr-ı Rızâ*, s. 141.

75 İsfahânî, s. 540.

76 Sadûk, *Uyûnu Ahbâr-ı Rızâ*, s. 207, 232; İbn Hallikan, III, 271; Meclisî, II, 216.

ona ihbar ettiği rivayet edilmektedir. Nitekim kendisinin veliaht atanması nedeniyle Bağdat'ta karışıklık çıktığında, olup biten Me'mun'dan gizlendiğinde bu karışıklığı Ali er-Rızâ Me'mun'a bildirmiştir.⁷⁷ Hatta vezir Fadl b. Sehl öldürüldüğünde, yakınları Me'mun'a suikast yapmayı düşünecek kadar ileri gidince Me'mun'un, Ali er-Rızâ'yı aracı yaptığı aktarılmaktadır.⁷⁸ Oysa Ali er-Rızâ, Me'mûn'un öldürülmesini teşvik etse, ya da en azından buna engel olmasa kendisi halife olacaktır. Halbuki o, eline bu tür fırsatlar geçmesine rağmen böyle bir tutum içine girmemiştir. Tüm bu verilerden hareketle Ali er-Rızâ'nın pratiğinin İmamiyyenin imamet nazariyesinde ön görülen nas ve tayin fikri ile uyummadığını söyleyebiliriz.

77 Taberî, X, 263; İbn Tabataba, 177.

78 Bkz. Küleynî, I, 410.